

IBTIDOIY DAVRNING RIVOJLANISHIDA O‘ZARO MADANIYATLAR TO‘QNASHUVI

Alisher Shukurov

Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros

ilmiy tadqiqot insituti kichik ilmiy xodimi

shukorov474@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada insoniyatning ilk axborot almashish vositalaridan boshlab, murakkab yozuv tizimlari va kitob shakllarining yaratilishigacha bo‘lgan tarixiy yo‘li tahlil qilinadi. Matnda buyumli yozuv (tugunlar, xatcho‘plar), rasmga asoslangan piktografiya, tushunchalarni ifodalovchi ideografiya hamda tovushli-harfli yozuvning shakllanish bosqichlari turli xalqlar (inklar, shumerlar, misrliklar, finikiylar) misolida yoritilgan. Shuningdek, qadimgi dunyoning "loy kitoblari", papirus o‘ramalari va ilk “kodeks” ko‘rinishidagi kitoblarning yaratilish texnologiyasi, Ashshurbannipal kutubxonasi kabi tarixiy yodgorliklarning fanda tutgan o‘rni bayon etilgan. Tadqiqot yozuvni insoniyatning eng buyuk kashfiyoti va madaniy muloqotning asosi sifatida talqin qiladi.

Kalit so‘zlar: Ibtidoiy madaniyat, buyumli yozuv, kipur (tugunli yozuv), piktografiya, ideografiya, mixxat, papirus, pergament, kodeks, Ashshurbannipal kutubxonasi, Rozetta toshi, finikiy yozuvi, oromiy yozuvi, kitobat san’ati.

НАЦИОНАЛЬНОСТЬ И УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ В КУЛЬТУРЕ

Алишер Шукуров

*Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института
культурологии и нематериального культурного наследия*

shukorov474@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируется исторический путь человечества от первых средств обмена информацией до создания сложных систем письма и книжных форм. В тексте освещаются этапы формирования предметного письма (узлы, закладки), пиктографии на основе изображений, идеографии, представляющей понятия, и звукобуквенного письма на примерах различных народов (инков, шумеров, египтян, финикийцев). Также описывается технология создания книг в виде «глиняных книг» древнего мира, папирусных свитков и первого «кодекса», а также роль исторических памятников в науке, таких как библиотека Ашшурбанипала. В

исследовании письменность рассматривается как величайшее открытие человечества и основа культурной коммуникации.

Ключевые слова: *Первобытная культура, письмо на предметах, кипур (узловое письмо), пиктография, идеография, клинопись, папирус, пергамент, кодекс, библиотека Ашишурбанипала, Розеттский камень, финикийская письменность, арамейская письменность, книжное искусство.*

Insoniyat dastlab buyumlardan eslatuvchi vositalar sifatida foydalandi. Bu vositalar fikrni uzatmas, balki eslatardi xolos. Biror topshiriq yoki iltimosni bajarishni eslab qolish uchun ro'molning uchini tugish odati shundan qolgan. Bora-bora buyumlarga aniq ma'no beriladigan bo'ldi. Buyumlar endi oldindan kelishib olingan narsalarni bildiradigan o'ziga xos shartli belgilar hisoblandi. Cho'pxatga yoki daraxt tanasiga kertib belgilar o'yish, tugunchalar, tizimchalar, urush e'lon qilish vaqtida kamon o'qidan foydalanish shunday shartli belgi vazifasini o'tadi.

Raqamlarni bildirish uchun inson taxtachalarni kertib belgilar o'yishni o'ylab chiqardi. Xatcho'plardan shartnomalar tuzishda foydalanildi. Shartnomani tuzish paytida xatcho'p qoq o'rtasidan ikkiga bo'linib, yarmi shartlashuvchilarning biriga, ikkinchi yarmi ikkinchi tomonga berilgan. Xatcho'p bo'laklari birlashtirilganda, kertiklar bir-biriga mos kelardi.

To'g'ri hisob-kitob olib borish uchun tizimchalardan foydalandilar. Perulik cho'ponlar, Lotin Amerikasi va Afrikadagi ba'zi xalqlar hozir ham tizimchalardan foydalanadilar. Bir tizimcha ho'kizlarni, boshqa tizimcha sigirlarni sanash uchun ishlatiladi. Sigirlarni sanashda ishlatiladigan tizimcha ham ikki tutamga ajratiladi: bir tutami bilan bo'g'oz sigirlar sanaladi, yana bir tutami bilan buzoqlar sanaladi. Tizimchadagi tugunlar soni shu cho'ponlarning podasida necha bosh mol borligini bildiradi.

Qadimgi xitoylarda hisob-kitob ishlarida tizimchalardan foydalanish keng tarqalgan. Ko'pchilik xalqlarda vaqt hisobi ham tugunchalar orqali olib borilgan.

"Axborot hassalari" ham o'ziga xos buyum maktub vazifasini o'tagan edi. Qabila boshlig'i o'z vakolatini hassani olib borgan elchi orqali tasdiqlagan. Hassaga kertib belgilar va xotira nishonlari tushirilgan. Elchi belgiga qarab o'ziga qancha topshiriq berilganini xotirasiga keltirgan.

Buyumli yozuvning ajoyib namunasiga yana bir misol hozirgi Peruning qadimgi aholisi inklarda uchraydi. Inklar tugunlardan iborat maktublardan foydalanganlar. Mazkur buyumli yozuv bilan bog'liq tarixiy rivoyat ham bor. Rivoyatga ko'ra, XVI asrda inklarning vataniga ispanlar hujum qiladi. Inklarning boyliklari to'g'risidagi afsonalar ispanlarni bu mamlakatga olib kelgan edi. Ispan istilochilari yo'l boshchisi Pissaro inklarning oltinlarini qo'lga kiritish uchun turli yo'llarni qidiradi. U ink shahzodalari aka-uka Ata-valpa bilan Volkar o'rtasidagi

taxt uchun kurashdan ustalik bilan foydalanadi. Pissaro Ata-valpani o'z lageriga aldab olib kelib, qamab qo'ydi. Uni qutqarmoqchi bo'lganlardan: "Ata-valpaning evaziga u qamab qo'yilgan xonani (hajmi 70 kub metr – N. R.) qimmatbaho toshlar va oltin bilan to'ldirsalarizingiz, ozod qilaman", – deb talab qo'yadi. Ink choparlari mamlakatning turli burchaklariga borib, oltinni bildiruvchi sariq tizimchalardan iborat "maktub" olib keldilar. Tizimchalarda ko'p tugunchalar bo'lib, qayerga qachon, qancha oltin keltirish kerak degan ma'noni bildirardi. Ammo Ata-valpa o'ldiriladi. U o'limi oldidan "maktub"ni qabiladoshlariga yuborishga ulguradi. "Maktub" buyruq bo'lib, oltin yombiga bog'langan o'n uchta tugundan iborat edi. Inklar Ata-valpadan buyruqni olgan kuniyoq ibodatxonalardagi jamiki oltin-u javohirlarni olib ketib, noma'lum joyga yashirishga ulgurdilar.

Yozuvning bu turi bugungi kunda ham keng istifoda etiladi. Kiyim sotuvchi do'kondor o'z tovarini targ'ib qilish uchun og'zaki targ'ibotdan ham, ayni paytda tovarni ko'rgazmaga qo'yish orqali ham foydalanadi. Yoki qora rang oilada kimdir vafot etgani to'g'risida xabar beradi, uzuk "Men oilaliman" degan axborotni tashiydi. Harbiylarning pogonidagi yulduzlar ularning unvonini bildirib turadi.

Buyumli yozuvning bugungi ko'rinishlari qo'shimcha axborot bajaradi. Ammo yozuvli davrlarda buyumli yozuv harfli yozuvdan ko'ra muhimroq, ta'sirliroq vazifani bajardi. Mana bu tarixiy voqea buning yorqin namunasidir.

Gerodotning yozishicha, Eron shohi Doro bilan iskiqlar shohi Idanfris o'rtasida jang davom etardi. Idanfris Doro askarlariga kutilmagan joyda qo'qqisdan zarba berib, gangitib qo'yardi. Gerodotning xabar berishicha, Doro qo'shini 700 ming kishidan iborat edi. Shunga qaramay, Doro iskiqlarni mag'lub qilish u yoqda tursin, katta talafot ko'rardi. Nihoyat Doroning sabr-toqati tugadi. U iskiqlar shohi Idanfrisa maktub yo'lladi. Maktubda shunday so'zlar bitilgan edi: "Tentak! Ikki yo'ldan birini tanlash uchun senga imkon bor-u, ammo sen qochib, yurganing-yurgan. Agar menga qarshi turishga o'zingni qodir hisoblasang, daydib yurishni bas qil, men bilan jang qil. Agar zaifligingni tan olsang, qochib yurib ovora bo'lma. Undan ko'ra yer-suvingni sultoningga siylov qilib bergin-da, u bilan kelishuv bitimini tuzgin".

Idanfris javobni kechiktirmadi. "Mening ahvolim bunday, shoh! Men avvallari ham biror kimsadan qo'rqib qochmaganman, hozir ham sendan qo'rqqanimdan qochayotganim yo'q. Sen uchun siylov qilib yer-suv o'rniga o'zingga loyiq boshqa narsalarni yuboraman. O'zingni mening sultonim, hokimim deb aytganing uchun hali adabingni yeysan!"

Idanfris mag'rurona javob berdi. Biroq aytganlari quruq gap emasdi. Doro iskiq dashtlarining ichkarisiga kirib borib mushkul ahvolga tushib qoldi. Iskiq shohlari Doroga g'alati sovg'a – qush, sichqon, qurbaqa va beshta o'tkir o'q yubordi. Eroniylar bunday sovg'aning ma'nosini chopardan har qancha so'rasalar ham, u bir xil javobni takrorlayverdi: "Menga "sovg'a"ni topshirish buyurilgan, ma'nosini tushunish o'zlaringizga havola".

Eroniylar bu “sovg‘a”ning ma’nosini tushunishga ko‘p urinib ko‘rdilar. Doroning o‘zi mug‘ombirlik qildimi yoki sovg‘aning ma’nosini haqiqatan ham shunday tushundimi, o‘z foydasiga, bir yoqlama “o‘qib tushuntirib berdi”. Uning “o‘qish tamoyili” quyidagicha bo‘ldi: “Sichqon yerda yashaydi va inson singari yerda bitadigan noz-ne’matlardan bahramand bo‘ladi. Qurbaqa suvda yashaydi, binobarin, iskiplar o‘zlarini suvi va yeri bilan birga mening ixtiyoringa topshiradilar. O‘qlar esa iskiplarning mening lashkarim oldida qurollarini tashlaganini bildiradi”.

Iskiplar “sovg‘a”sini bunday sharhlash hech kimda ishonch hosil qilmadi, sovg‘aning ma’nosini yechishni Doroning maslahatchisi Gobriy o‘z zimmasiga oldi. U sovg‘ani juda to‘g‘ri “sharhladi”. “Sovg‘a” iskiplarning sharti bo‘lib chiqdi: “Agar siz, eroniylar, qush kabi uchib g‘oyib bo‘lmasangiz, yo sichqon kabi yer tagiga kirib ketmasangiz, yo qurbaqa singari botqoqlikka sho‘ng‘imasangiz, u holda mana shu o‘qlardan shikast yeb, shu yerlarda qolib ketasiz”.

Gobriy haq bo‘lib chiqdi. Eroniylarning kuchi kamayaverdi. Ko‘p o‘tmay Doro sharmandalarcha orqaga chekindi. Iskiplarning tadbir bilan qilgan hujumlariga bardosh bera olmadi.

Yozuvning keyingi bosqichi rasmiy yozuvdir. Bu turdagi yozuv piktografik yozuv deb ham yuritiladi. Buyumli yozuv bilan rasmiy yozuv o‘rtasidagi chegara noaniq. Insoniyat qaysi davrdan boshlab buyumli yozuvdan rasmiy yozuvga o‘tgani aniq emas. Aslida ikkalasining vazifasi ibtidoiy davrdagi odam uchun bir xil vazifa bajargan. Ammo yozuv taraqqiyoti uchun rasmiy yozuv katta qadam bo‘ldi. Rasmiy yozuv paydo bo‘lishi bilan yozuv uchun turli materiallar – tosh, taxta, loy taxtachalar yoki qog‘oz parchalari paydo bo‘ldi.

Garchi rasmiy yozuv bilan surat o‘rtasida chegara yo‘q bo‘lsa ham, ularni aralashtirmaslik kerak. Suratda aniq, yuz bergan yoki biron kechinmani ifodalaydigan hodisa muhrlangan, ya’ni surat badiiy-estetik tasavvurlar obyekti bo‘lib xizmat qiladi. Rasmiy yozuv esa axborot tashiydi. Masalan, ko‘z yoshi bevani, bosh suyagi o‘limni bildiradi.

Ideografik yozuv rasmiy yozuvga uzviy bog‘lanib ketgan. Ideografik yozuvning ilk namunasi Markaziy Amerikada istiqomat qilgan astek xalqidan bolalar tarbiyasiga oid bir “hikoya”si bizgacha yetib kelgan. Ispanlar Amerikani bosib olgunlariga qadar asteklar qudratli davlat qurgan edilar. Rasmda o‘n bir doira bo‘lib, bolalarning o‘n bir yoshini bildiradi, ya’ni ota-ona bolalarini o‘n bir yoshgacha boqishi shart. Ikkita katta doira esa “non” degan tushunchani bildiradi. Suratda ota-bolasini olov ustida tutib turibdi. Bu bolani nojo‘ya qiliqlari uchun jazolashni bildiradi. Yana pastroqda o‘n beshta doiracha bor. Bu doirachalar bolalarning o‘n besh yoshgacha ota-ona nazorati ostida qattiq turganini bildiradi. Bolaning o‘tirgan odam tomonga ketgan oyoq izlari o‘n besh yoshdan keyin ruhoniylar huzuriga ta’lim olish uchun borganini anglatadi.

Ideografik yozuvning rasmlı yozuvdan farqi shuki, ideografik yozuvda har bir belgi bir tushunchani anglatadi.

Ideografik yozuvning eng qadimiy namunasi Misrdan topilgan bo'lib, miloddan oldingi uchinchi ming yillikka mansubdir. Napoleon Misrga yurish qilgan paytda bu yozuv bitilgan mashhur "Rozetta toshi" (tosh topilgan joyning nomi bilan ataldi) topildi. Bu yozuvdagi bir belgi bir buyum nomini yoki harakatni ifodalagani aniqlandi. Masalan, qanotini yozib turgan qush "uchmoq" harakatini, o'rtasida qora nuqta bor gardish "quyosh" so'zini, qo'lida qurol ushlagan odam "jangchi", oyoq surati "yurmoq" harakatini ifodalagan. Ideografik yozuvning ko'plab namunalari papiruslarga, ehromlar devorlariga, haykallarga, tosh tobutlarga bitilgan. Yevropadagi ko'p sharqshunoslarning Misr yozuv madaniyatini o'rganishiga Rozetta toshi sabab bo'ldi.

Shumerlar yaratgan yozuv bo'g'inli yozuv turi bo'lib, ideografik yozuv bilan harfli-tovushli yozuv o'rtasida turadigan alohida yozuv turi edi. Shumerlar dostonlarni, tarixiy voqealarni, fanlarning turli sohalariga oid kashfiyotlarni yozib olish uchun hozirgi tovushlar singari belgilarni kiritdilar. Yozuv madaniyati taraqqiyotida shumer yozuvi anchagina oldinga siljish bo'ldi.

Jamiyat taraqqiy eta borgan sari axborotni uzoq masofaga yetkazish ehtiyoji tug'ildi. Bugun yer yuzida qo'llanayotgan harfli-tovushli yozuv ana shu bosqichlarni bosib o'tdi.

Ilk harfli-tovushli yozuvni finikiylar ijod qilganlar. Finikiy yozuvining paydo bo'lishi yozuv tarixida keskin burilish yasadi. Finikiy yozuvi ta'sirida oromiy yozuvi shakllandi. Oromiy yozuvi esa sharqdagi bir qator yozuvlarga manba bo'ldi. Oromiy yozuvining bizgacha yetib kelgan qadimgi namunasi miloddan oldingi IX asrga oiddir. Oromiy yozuvi va tili Sharqdagi ko'p mamlakatlarda, xususan, Misrda, Kichik Osiyo va Hindistonda xalqaro yozuv va til darajasiga ko'tarildi. Qadimgi yozuvlardan biri bo'lgan ibroniy yozuvi ham oromiy yozuvidan kelib chiqdi.

Xullas, yozuvning har bir turi insoniyatning ehtiyoji tufayli paydo bo'ldi. Yozuv insoniyatning eng buyuk kashfiyotlaridan biridir. Yozuv madaniyati ilk bor Sharqda paydo bo'lib, shakllandi.

Kitob va kitobchilik. Kitob madaniy taraqqiyotning ilk bosqichida yuzaga kelgan badiiy va ilmiy tafakkur mahsulidir. Kitobning ilk ko'rinishini bugungi kitob shaklida tasavvur qilib bo'lmaydi.

Kitob yaratish uzoq tarixga ega. Yozish uchun eng qadimgi materialdan biri tosh bo'lib, yozuv asbobi sifatida tosh pichoq ishlatilgan. Bibliyada "Chiqish" kitobida O'nta Amr to'g'risidagi hikoya bor. Bu hikoyada birinchi marta toshga o'yib yozilgan ilk yozuv to'g'risidagi ma'lumot uchraydi. Ammo bu kitob qachon yozilgan to'g'risida ma'lumotga ega emasmiz.

Loy taxtachalar. Bizga yetib kelgan kitob namunalari shumerlar yaratgan “loy kitoblar”dir. Bu kitoblar miloddan oldingi to‘rtinchi ming yillik o‘rtalariga oiddir. Shumerlarning mixxati Yaqin Sharq va Kichik Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan.

XIX asr oxirida amerikalik olimlar qadimgi shumerlarning Nippur shahridan mixxatda bitilgan bir necha mingta lavha topganlar. Nippur taxtachalari 62 xonaga joylashtirilgan ekan. Bu kutubxona kutilmagan kashfiyot bo‘ldi. Ammo kutubxona olimlarni tashvishga solib qo‘ydi. Chunki lavhalar taxtachalarning uvalanib ketish xavfi bor edi. Taxtachalarni zax yerdan chiqarib olib, quyoshda quritdilar, keyin olovda pishirdilar.

Olimlar shumer kutubxonalarini fan tarmoqlariga ajratib tasnif qildilar. Birinchi turi qishloq xo‘jaligiga oid edi. Ikkinchi turi maktabga tegishli matnlar (maktab o‘quvchilari uchun daftar vazifasini bajargan taxtachalar). Bir qism matnlar shoh saroyi xo‘jaligiga oid hujjatlar bo‘lib, kemani tuzatishga yuborilgan qullar miqdori to‘g‘risida. Bir qism kitoblar matematika, tarix fanlariga aloqador edi. Shumer matematiklari teoremlarni isbotlashni bilganlar. Masalan, taxtachalarning birida uchburchak isbotlangan bo‘lsa, ikkinchisida fanda Evklid nazariyasi nomi bilan ma‘lum bo‘lgan nazariya isbotlangan. Shuningdek, dori tayyorlashga oid retsept yozilgan taxtachalar ham topilgan. Dori tayyorlashda ishlatiladigan o‘simliklar, hayvonlar turlari va a‘zolari, mineral moddalarni yozib qoldirganlar¹⁰.

Qadimgi shumerlarning mif va afsonalarini, maqol va matallarini o‘z ichiga olgan ko‘plab taxtachalar ham bor. Masalan, “Gilgamish” dostoni shular jumlasidandir. Bibliyadagi “To‘fon” afsonasi ham aslida “Gilgamish” dostonida bor ekanini olimlar isbotlaganlar.

Nemis musiqashunosi K. Zaks shumer taxtachalari bilan qiziqib qoldi. Unda shumerlarning “Insoniyatning paydo bo‘lishi haqida”gi rivoyat bilan birga “musiqqa yozuvi” deb hisoblanadigan mixxat belgilari mavjud ekan. Olimning fikriga ko‘ra, bu taxtachada arfa uchun kuy yozilgan bo‘lib, rivoyat musiqqa jo‘rligida ijro etilgan.

Ossuriya podshohi Ashshurbannipalning kutubxonasi qadimiy zamonlardan qolgan noyob yodgorlikdir. U o‘zi to‘g‘risida shunday yozadi: “Men, Ashshurbannipal, Nobu donoligiga erishdim, jamiki xattotlik san‘atini o‘rgandim, barcha ustalarning barcha bilimlarini o‘zlashtirdim. Kamon otishni, ot va jang aravasida yurishni o‘rgandim, jilov tutishni bildim... Donishmand Adapning hunarini o‘rganib, xat yozish san‘atining yashirin sirlarini ochdim, men ilohiy va zaminij koshonalar haqida o‘qib, ular xususida fikr yuritdim. Men xattotlarning majlisida qatnashdim... Men tezda tushunish qiyin bo‘lgan ko‘paytirish va taqsimlashdek murakkab masalalarni yechdim”.

Bu parcha haqiqatan ham Ashshurbannipalning o‘z qo‘li bilan ikkita sopol taxtachaga yozilgan. Bu shoh bundan ikki yarim ming yil muqaddam Ossuriya poytaxti Naynavoda

¹⁰ Turon Usmon. Turkiy xalqlar mafkurasi. -T.: 1995.

benihoya ko'p kitob to'pladi. Ashshurbannipal xattotlarini turli mamlakatlarga yubordi. Xattotlar qadimiy kitoblarni qidirib, nusxa ko'chirdilar. Kitoblarning ko'pida nusxaning asliyatga to'g'riligini isbotlovchi dastxat bor edi: "Qadimiy kitob asli dan ko'chirilgani to'g'ri va solishtirilgan". Ba'zi asliyat namunalari juda qadimiy bo'lganligi sababli ayrim belgilari o'chib ketgan taqdirda hatto "o'chib ketgan", "bilmayman" deb belgi qo'ygan.

Naynavoning taqdiri ma'lum: Bobil va Midiyaning birlashgan qo'shinlari shaharni yer bilan yakson qilib, shaharga o't qo'ydi. Shaharda bir necha kun davomida alanga ko'tarilib turdi, o'lganlarning hisobi cheksiz edi. Shahar o'rnida sahro paydo bo'ldi.

O'tgan asr o'rtalarida ingliz arxeologi O. Leyard Naynavo xarobalari o'rnida arxeologik qazuv ishlari olib bordi. Hashamatli saroylar, ehromlar Bobil xalqining yuksak madaniyatidan darak berardi. O. Leyard va uning sadoqatli shogirdi O. Rassam saroy yerto'lasidan yong'indan omon qolgan kitoblarni topdilar. Taxtachalar yerto'laga ag'nab yong'indan omon qolgan ekan. Taxtacha-kitoblar qutilarga joylanib, Londonga jo'natildi.

Bu kitoblarni o'rganib chiqish uchun ko'p mehnat talab qilindi. Bu ishga turli mamlakat olimlari qo'shildilar.

Ma'lum bo'lishicha, bu yerda bir necha tillarda har xil adabiyotlar saqlanib qolgan edi (jumladan, shumer tilida ham): astronomik kuzatuvlar natijasi va tabobat haqidagi risola, Ossuriya podshohlarining solnomalari, diniy mazmundagi kitoblar, miflar va h.lar. Xalq og'zaki ijodi namunalarini o'z ichiga olgan "Qalbni larzaga soladigan mungli qo'shiq" ham diqqatga sazovor edi. Bu kitobda yolg'izlik tufayli og'ir musibatni boshidan kechirgan odamning qayg'uli kechinmalari, hissiyotlari kuylangan.

Bobilliklar yozuv uchun yupqa to'rtburchak loy taxtachalardan foydalanganlar. So'zlarni uch qirrali usulda yumshoq loy yuzasiga o'yib yozganlar. Keyin taxtachalarni quyoshda quritganlar. Arxeologlar bunday loy taxtachalar "kutubxona"larini topganlar.

Hozirgi Turkiya va Suriyaning shimolida qadimda Xet xalqi yashagan. O'tgan asrning boshlarida (1907-yili) nemis olimi G. Vinkler Bo'g'ozko'lda olib borilgan qazilma vaqtida 10 mingdan ortiq sopol taxtachalarni topdi. Taxtachalar bobil tilida yozilgan edi. Bu taxtachalar Xet davlati hududidan topildi. Ayniqsa, fir'avn Ramses XI ning Xet shohiga yozgan maktubi jiddiy voqea bo'ldi. Taxtachada Misr va Xet davlatlari o'rtasidagi shartnoma haqida so'z yuritilgan edi.

Xet kitoblari diniy aqidalar, matematika, huquqshunoslik, tarix va boshqa fan sohalariga oid edi.

Ko'pincha singan idish parchalariga, sopollarga esdalik uchun belgilar qo'yganlar, hisob-kitoblarni yozib borganlar. Hatto xarid qilinadigan narsalar ro'yxatini tuzganlar.

Mum surtilgan taxtachalar. Yozuv uchun taxtachalar yog'ochdan va fil suyagidan tayyorlanib, mum surtilardi. Bu taxtachalardan ossuriylar, yunonlar va rimliklar

foydalanganlar. Baʼzan halqalar bilan ikkita taxtacha birlashtirilgan. Uchi oʻtkirlangan tayoqchadan yozuv quroli sifatida foydalanilgan.

Papirus. Misrliklar piramidalar qurilishi davrlariga qadar qamishdan papirus tayyorlashni oʻrganib olgan edilar. Qamishlar Nil daryosi boʻylaridagi botqoqliklarda oʻsib yotardi. Yoʻgʻon nam qamish poyalarini qator qilib terib, yupqa varaq boʻlguncha yogʻoch toʻqmoq bilan uraverganlar. Varaqlarni quritganlaridan keyin yozish mumkin boʻlgan. Papirus qimmatbaho hisoblangan, undagi yozuvni yuvib yoki artib tashlab, yana oʻrniga yozish mumkin boʻlgan. Papirus oʻrama kitoblar yaratishga turtki boʻldi. Misrliklar bizgacha qoldirgan mana shunday oʻrama kitoblar qissalar, hisob-kitob yozuvlari, murakkab matematik masalalar, marhumlarga atalgan marsiyalar, lirik sheʼrlar, astronomik kuzatuvlar, ertaklar, tabobatga oid asarlardan iborat.

Misrda eng qadimiy kutubxona miloddan oldingi 1300-yilda poytaxt shahar Fivning yaqinida bunyod etilgan. Kutubxona Ramses XI ga qarashli boʻlgan. Kutubxona peshtoqiga: “Qalb darmonxonasi” deb yozib qoʻyilgan. Ehromlarda saqlanadigan bu kitoblarga kohinlar boshchilik qilgan. Aksariyat kutubxonalar taʼlim maskani boʻlgan.

Papiruslar fan sohalari boʻyicha oʻralgan. Bir oʻramda jarrohlikka oid 48 hodisa qayd etilgan.

Misrliklar qamish choʻp bilan yozganlar. Siyohni oʻsimlik moyida yoki daraxt shirasida eritilgan qurumdan tayyorlaganlar.

Papirus balandligi toʻrt metr dan ortiq boʻlgan qamishdir. Papiruszorlar Nil daryosi qirgʻoqlarini qoplab olgan, Isroildagi Iordan daryosi qirgʻoqlarida ham uchrab turgan.

Teri. Qoʻy, echki, buzoq va kiyiklarning terisini quritib, qirtishlab, tozalaganlar. Keyin tarang qilib tortib, yozuv uchun yuzasi tekis boʻlsin deb yogʻoch toʻqmoq bilan urganlar. Pergament deb atalgan material shunday tayyorlangan.

Qamishning bir tomonini oʻtkirlab, tekis yozadigan qurolni yasaganlar.

Qogʻoz. Kitob sanʼatida qogʻoz keng tarqaldi. Xitoyda ilk bor qogʻozdan foydalanilgan. Yunonistonda dastlabki kitoblar koʻchirilganda, bizning hozirgi odatdagi kitoblarimiz hali kashf qilinmagan edi. Odamlar oʻrama qogʻozlarga yozganlar. Oʻrama qogʻozlarni papirus, pergament varaqlaridan yoki yupqa misdan qilganlar. Varaqlar yelimlab yoki tikilib birlashtirilgan. Natijada eni oʻttiz santimetr, uzunligi oʻn metrgacha boʻlgan lenta hosil boʻlgan. Lentaning ikkala oxirgi tomoni choʻpga oʻrab mahkamlangan. Oʻquvchi bir qoʻli bilan choʻpga oʻralgan oʻrama qogʻozni ochib, oʻqib boʻlgan qismlarini ikkinchi qoʻli bilan narigi tomondagi choʻpga oʻrayvergan. Oʻrama qogʻozni oʻrab boʻlganlaridan keyin uni latta matoga oʻrab, xum idishlarga solib saqlaganlar. Oʻrama qogʻozlarni bir joydan ikkinchi joyga olib yurish noqulay edi: uzun oʻrama qogʻozdan biror kichkina parchani topish uchun koʻp vaqt talab qilinardi.

Milodiy II asrda Yunonistonda Yangi Ahd bir kitobga jamlangani ma'lum. O'rama qog'ozdan birinchi bo'lib shu paytda, balki, yunonlar voz kechgan bo'lishlari mumkin. O'rama qog'ozlar o'rniga bitta daftarga bir necha papirus yoki pergament varaqlarini birlashtirish ularning xayoliga kelib qoldi. Varaqlarni buklab, taxlangan holda tikdilar. Keyin esa daftar orqasiga shunga o'xshash daftarlarni qo'shib boraverdilar. Kitobning bunday ilk shakli "kodeks" deb yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent. "Yangi asr avlodi", 1998.
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1 - jild. -T.: 1998.
3. A. Asqarov. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. T.: 2007.
4. A. Ashirov. "Avesto"dan meros marosimlar. -T.: 2001.
5. Baxtiyor Sayfullayev. O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent. "Kamalak", 2019.
6. Buyuk yurt allomalari. - Toshkent. "O'zbekiston" NMIU, 2018
7. E. Yusupov. Ma'naviyat va jamiyat taraqqiyoti. Xo'jand.1996.
8. Firdavsiy. Shohnoma. -T.: 1986.